

КЕП МАДАНИЯТЫН ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Методические условия при обучении речевой культуре

Methodological conditions of teaching speech culture

Макалада мектеп окуучуларын жана жогорку окуу жайынын студенттерин кеп маданиятына үйрөтүүнүн жолдору, шарттары тууралуу кеп болот. Мында кеп маданиятынын философиялык, лингвистикалык жана методикалык маселелерине кыскача токтолуп, сүйлөшүү процессинде эмнелерге көңүл буруу керек экендигин белгиленет. Кеп маданиятын калыптандырууда бирден-бир каражаты катары элдик макалдардын ролу зор экендиги көрсөтүлүп, жыйынтыгында кыргыз элинин бир нече макалдарынын тизмеси берилип, анын ичинен сабактын максатына, жүрүшүнө жараша мугалимдин тандап алуусу сунушталат.

Урунттуу сөздөр: кеп маданияты, окутуп-үйрөтүү, калыптандыруу, көнүктүрүү, кеп, сүйлөө, ой жүгүртүү, сүйлөшүү, этнографиялык негиз, макал-лакаптар.

В данной статье рассматриваются условия и пути обучения культуре речи школьников и студентов. Дается краткий обзор философским, лингвистическим и методическим задачам культуры речи, обозначено на что нужно уделить внимание в процессе общения.

При формировании культуры речи одним из важных средств считается роль народных пословиц, некоторые из них представлены в списке и рекомендуются выбрать на выбор учителя.

Ключевые слова: культура речи, обучение, формирование, адаптация, речь, говорение, мышление, размышление, общение, основы этнографии, основа, пословицы-поговорки.

This article discusses the conditions and ways of learning the speech culture of schoolchildren and students. A brief overview of the philosophical, linguistic and methodological tasks of the culture of speech is given, it is indicated on what you need to pay attention to in the process of communication.

The most important means is considered the role of popular proverbs of forming a culture of speech, some of which are presented in the list and recommended to choose the choice of teacher.

Keywords: speech culture, learning, formation, adaptation, speech, speaking, thinking, meditation, communication, basics of ethnography, basis, proverbs.

Кеп маданиятын окутуп-үйрөтүү, аны инсандын мыкты сапаты катары калыптандыруу жана турмушта (кепте) колдоно билүүгө көнүктүрүү иштери педогогиканын олуттуу

маселеринен болуп саналат. Маданиятты, анын ичинде кеп маданиятын окутуу иш-аракеттери пландуу жана максаттуу, ошондой эле тынымсыз жүргүзүлүшү талап кылынат. Албетте, мындай иштерди жүргүзүү үчүн кеп маданиятынын теориялык негиздерин жакшы билүү аны менен куралдануу зарыл. Бул макалада кеп маданиятынын философиялык, лингвистикалык жана методикалык маселелерине кыскача токтолобуз. Биздин оюбузча, бул маалыматтар кеп маданиятын окутуунун негизги методикалык шартты болуп саналат.

Философия кепти, сүйлөөчүнүн, адамдын коомдук статусун камсыз кылуучу жандуу жана дайыма болуучу процесс катары карайт. Кеп ар бир адамды жана баардыгын коом менен байланыштырып ар бир адамдын коомдогу ордун аныктап, анын коомдогу белгилүү бир ролду аткарышын тейлеп турат. Философия баардык илимдер үчүн методологиялык негиздерди иштеп чыгып колдонууга сунуш кылат. Адамдардын объективдүү дүйнөгө болгон көз карашынын, түшүнүгүнүн калыптанышына, анын социалдык дөөлөтүн аныктоодо кеп маданияты тууралуу философиянын жыйынтыктары негиз болот.

Тил – социалдык кубулуш катары жалпы коомдун жалпы менчиги. Ар бир адамга же адамдардын тобуна, катмарына гана тиешелүү нерсе эмес. Ал эми кеп, сүйлөө жеке бир адам тарабынан жаралат. Жеке бир адамдын ийгилиги менен кемчилиги жалпы элге же тилге тиешелүү эмес, ал сүйлөп жаткан адамдын кеп маданиятынын, ал аркылуу жалпы эле маданиятынын көрсөткүчү болуп саналат. Философия тилди бирдиктүү бир система катары кабылдап, ал системаны тыбыш, сөз, сөз айкашы жана сүйлөм менен теңей түзүп турат деп белгиленет. Ал эми кеп, сүйлөө аталган бирдиктерди конкреттүү кырдаал-шартта, конкреттүү максатта колдонуунун ырааттуу процесси болуп саналат. Тил өз бирдиктери менен белгилүү бир мүмкүнчүлүктөргө ээ болсо, кепте ал мүмкүнчүлүктөр ишке ашырылат. Кеп айтуучунун оюн, пикирин чагылдыруу менен белгилүү бир мазмунду туюндурат. Берилүүчү мазмундун туура, так жана жеткиликтүү берилиши үчүн анын ой жүгүртүү менен байланышын бекемдеп, ойдун ырааттуу жана толук болушун камсыз кылуу керек

Кеп ой-жүгүртүүнүн, аң-сезимдин продуктусу. Ойлоонун, аң-сезимдин өзгөчөлүктөрү, дүйнөнү таанып-билүү жөндөмү, аны билдирүү кептин мазмунун түзөт. Сүйлөмдүн жаралышына курчап турган реалдуу дүйнөдөгүү кубулуштар, заттар, көрүнүштөр түрткү берет. Айтылган кептин мазмуну объективдүү чындыкты билдирүү максатын көздөйт. Мындан улам кептин негизги максаты реалдуу чындыкты так жана туура чагылдыруу экендиги аныкталат. Айтылган кеп, анын мазмуну угуучуга же угуучуларга ылайыкталып угуучунун өзгөчөлүктөрүн, дүйнө таанымын, кабыл алуусун жана башка касиеттерин эске алуу менен түзүлүшү шарт. Кеп процесси белгилүү бир мезгилде, белгилүү бир мейкиндикте ишке алынат. Ар бир кеп өз мезгилине, өз мейкиндигине ылайык болуусу зарыл. Бул шарт, бул талап аткарылбаса, кептин этикалык жана эстетикалык сапаты, күчү болбойт.

Кеп маданияты адамдын жалпы маданияты менен тыгыз байланышта, карым-катышта болот. Жалпы маданияттын өзү адамдын билими, коомдогу алган орду, социалдык абалы жана башка менен гана байланышта болбостон, анын сүйлөгөн сөзүнүн байлыгы, тактыгы, орундуулугу менен да тыгыз байланышта каралат жана бааланат. Демек, кеп маданияты адамдын жалпы маданиятынын ажырыгыс бөлүгү, компоненти. Кеп маданияты бул

адамдын, улуттук өзгөчөлүгү, сөзүнүн маанилик тактыгы, сүйлөөчүнүн кебинин логикалык белгилүү ырааттуулукта да болушу, кептин көркөм элестүүлүгү менен байлыгы, маекти сүйлөшүүнүн максаты менен жагдай-шартына жараша жүргүзө билүү. Кеп маданиятынын жазуу-сызууда сакталышы анын орфографиялык жана пунктуациялык жактан сабаттуу жазылышы, ойдун ырааттуу жана жеткиликтүү берилиши менен сыпатталат. Сүйлөшүү аркылуу адамдардын ортосундагы алака-мамилелер түзүлөт. Сүйлөшүүнүн эмоционалдык мазмунундагы сезим- туюмдарга жараша алака-мамилелер чыңдалат же тескеринче мамиле үзүлөт. Сүйлөшүүнүн психологиялык жагымдуулугун жана жагымсыздыгын камсыз кылуу үчүн сылыктык, кичипейилдик, сабырдуулук менен токтоолук талап кылынат. Айтылган ар бир маалымат, информация менен бирге ага карата айтуучунун мамилеси, сезимдери да берилет. Мындай сезимдер айрым учурда ачык берилсе, кээде ал анча байкалбайт, көмүскөдө болот.

“Кептин чындык менен дал келүүсү анын кабылдашын арттырат, башкача айтканда, кеп өз максатын сактап так, таамай, таасирдүү болот, ошондой эле авторго болгон угуучунун ишеними артат. Кебибиз так таамай болбосо, турмуш чындыгы менен дал келбесе ал кубулуш тууралуу толук, жеткиликтүү түшүнүк алынбай, айтылган кеп өз максатына жетпей калуусу мүмкүн” [1:1993].

Кеп, сүйлөшүү лингвистика илиминде да изилденип, анын тил менен болгон жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү тууралуу атайын эмгектер жарык көргөн. Профессор Т.Маразыков кепти, сүйлөшүү процессин өзүнчө система катары карап, анын ичине төмөнкү маселелерди киргизген:

- 1) сүйлөшүүнүн чөйрөсү;
- 2) сүйлөшүүнүн максаты, милдеттери;
- 3) сүйлөшүүнүн темасы, багыты, объектиси;
- 4 сүйлөшүүдөгү кызыкчылык;
- 5) сүйлөшүүнүн орду;
- 6) сүйлөшүү мезгили;
- 7) сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы;
- 8) сүйлөшүүнүн маанайы;
- 9) сүйлөшүүдөгү мамиле;
- 10) сүйлөшүүдөгү карым-катыштык өзгөзөчөлүк;
- 11) сүйлөшүүнү ишке ашыруучу компоненттердин өзгөчөлүүгү;
- 12) сүйлөшүүдөгү зарылдык, муктаждык;
- 13) сүйлөшүүгө негиз болгон себептер;
- 14) сүйлөшүүдөгү негизги саясат;

- 15) сүйлөшүүнүн ыргагы, тону
- 16) сүйлөшүүнүн нормативдик системасы жана анын сакталышы;
- 17) сүйлөшүүнүн сапаты жана анын кабыл алынышы;
- 18) сүйлөшүүнүн функциясы, жыйынтыгы;
- 19) сүйлөшүүдөгү психологиялык кырдаал;
- 20) сүйлөшүүдөгү жеке жана жалпы салттар;
- 21) сүйлөшүүнүн логикасы;
- 22) сүйлөшүүнүн стилдик табиятты [3:2005].

Т.Маразыков булардын ар бирине токтолуп, өзүнчө кенири түшүнүктөрдү берген. Биздин оюбузча, бул маалыматтар кыргыз кеп маданиятын окутуу үйрөтүүдө теориялык негиз жана каражат болуусу зарыл. Кыргыз тилин, анын ичинде кыргыз кеп маданиятын окутууга арналган методикалык эмгектерде (Ж.Чыманов, С.Рысбаев, В.Мусаева ж.б.) Т.Маразыковдун кеп боюнча чыгарган лингвистикалык изилдөөлөрүнө, алардын таянычтарына таянып келишет.

Мисалы, профессор С.Рысбаев кыргыз кеп маданиятын окутууда каалаган, күткөн натыйжага ээ болуш үчүн үйрөтүүнүн методикалык он шартын белгилеп көрсөткөн. Алар:

- 1) “Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы;
- 2) Адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы;
- 3) Сүйлөшүү кезиндеги психологиялык жагдайдын көңүлгө алынышы;
- 4) Сүйлөшүү кезинде пикир алышуучулардын маданияттуу манерасы жана ыктуу мимиканын, сүйлөө жестинин сакталышы (ымдоо-жаңсоо);
- 5) Сүйлөшүүчүнүн үн тонунун адамгерчилик мамиленин чегинде болушу;
- 6) Сүйлөшүүдө адамдар нравалык-этикалык эрежелерди, анын нормаларын кармануу;
- 7) Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасынын жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде гана колдонуу;
- 8) Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга алдырбоо;
- 9) Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн уга билүү жана каршы болуу маданияты менен коштолушу;
- 10) Сүйлөшүүнү алдыртан максаттуу уюштуруу аны сүйлөшүп бүткөнчө сактоо жана аяктоо.

Мына ушул он белгини сүйлөшүү маданиятынын, тактап айтканда маданияттуу сүйлөөгө окуучуларды үйрөтүүнүн он эрежеси деп алсак туура болот-деп ойлойм” [4:2013].

Кыргыз тили эне тилин, экинчи тил жеке чет тили катары окутуп- үйрөтүүдө кыргыз элинин тилге, эне тилине болгон мамиле-түшүнүгү тууралуу кеңири маалымат берип, кыргыз тилиндеги тилге, кепке байланыштуу айтылган пикирлерден мисал келтирүүнү да алгылыктуу деп эсептедик.

Кеп маданиятын үйрөтүүдө этнографиялык негизге таянуу бир топ натыйжалуу экендигин билебиз. Элдик фольклордук чыгармаларды кеп маданиятын калыптандыруунун негизги өзөгү катары карап, аны өздөштүрүүнү дамамат адаттандыруу жана аны күнүмдүк турмушта колдоно билүүгө жетүү менен кеп маданиятынын жогорку үлгүсүн калыптандырган болор элек. Өзгөчө мындай жагдай элдик макал-лакаптарды тереңден өздөштүрүү аракетинин натыйжасынан байкалат. Макалдарды пайдалануу, аларды сабакта талдоо менен күтүлгөн натыйжалар катары жана буларды көрсөтүүгө болот:

- кыргыз макалы – кыргыз элинин дүйнө таанымын көрсөтүп турган чыгарма. Аларды сабакта колдонуу менен кыргыз элинин тарыхы, маданияты, адабияты, улуу рухий дөөлөттөрү тууралуу маалыматтарды берүүгө болот;
- кыргыз макалы – кыргыз элдик педогогикасынын казынасы. Кыргыз тилин окуп-үйрөнүп жаткан ар бир инсан бул казынадан пайдаланууга милдеттүү.
- макал тууралуу өз оюн айтуу менен окуучу, студент өзүнүн кеп ишмердүүлүгүн, кеп маданиятын арттырууга шарт түзө алат.
- макалда кыргыз кеп маданиятына коюлган элдик түшүнүк, талап жана эрежелер камтылган. Демек, ал кеп маданиятын үйрөтүүнүн мазмуну жана каражаты болуп эсептелет.
- окутуу-үйрөтүү процессинде (сабакта) макалды пайдалануу менен проблемалык кырдаалды, интерактивдүүлүктү түзүүгө болот. Мисалы, кыргыз элинде “өнөр алды-кызыл тил” деген макал бар. Кыргыз эли көп өнөрдү билген, пайдаланган. Бирок ошол өнөрлөрдүн ичинен чечендикти өтө жогору баалашкан. Суроо: муну кандай түшүнөсүңөр? Ким түшүндүрүп берет?
- кыргыз тилиндеги тилге, кепке байланыштуу айтылган макалдарды билүү, колдонуу менен тил үйрөнүүчү өзүнүн кеп маданиятына көзөмөл жүргүзө алат. Өз сөзүнө көзөмөл кыла алуу көндүмүнө ээ болуунун мааниси чоң.
- кыргыз кеп маданиятын окуп-үйрөнүү, аны өз кебинде колдонуу үчүн айтуучу белгилүү көлөмдөгү лексикалык байланышка ээ болушу талап кылынат. Сөздү өз алдынча, жекече турганда үйрөнүүгө караганда, анын сүйлөмдө (макалда) катуушусуна карап өздөштүрүү алдаганча жеңил болуп, эсте көпкө сакталат. Өз кебинде тигил же бул сөздү ыктуу жана орундуу колдонууга шарт түзүлөт. Албетте, макалды сабакта колдонуу окутуучудан ал боюнча иштелүүчү иш-аракеттерди, күтүлгөн максатты так аныктап алууну талап кылат. Төмөндө кыргыз тилиндеги кепке, кеп маданиятына байланыштуу айтылган макалдардан мисал келтиребиз. Аларды ар бир окутуучу сабактын темасына, максат-милдетине жараша тандап, пайдалана алат:

“Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн”, “Жакшы ойлонсоң-жакшы сүйлөйсүң”,

“Сен” деген сенек сөз, “сиз” деген сылык сөз”, “Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет”, “Жакшы сөз-жарым ырыс”,

“Ириген ооздон, чириген сөз чыгат”,

“Буттан жыгылган турат, сөздөн жыгылган турбайт”, “Айтылган сөз-атылган ок”,

“Сулуулукту көздөн издебе, сөздөн изде”, “Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт”,

“Сүйлөгөндү сүйлөп, укканга үйрөн”,

“Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот”, “Оозу жамандын-сөзү жаман”,

“Акылдуу таап сүйлөйт, акмак каап сүйлөйт”, “Келген кепти келин да айтат”,

“Катуу сөз-камчы, жылуу сөз-укурук”, “Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат” ж.б.

Пайдаланылган булактардын тизмеси:

1. Мусаев.С. Кеп маданиятынын маселелери. – Б.,1993.
2. Садабаев.А. Сөз маданиятын өстүрүү. – Ф.,1967.
3. Маразыков.Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б., 2005.
4. Рысбаев.С.К. Сөз жөнүндө дастан. – Б., 2013.

Рецензент: Чыманов Ж.А. – педагогика илиминин доктору, Ж.Баласагын ат. КУУнун профессору